

ІВАН ФРАНКО ЯК ДОСЛІДНИК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО КОШУТІВСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

У статті йдеться про збирання та вивчення Іваном Франком західноукраїнського пісенного фольклору про вождя угорської революції 1848–1849 років Лайоша Кошута. У своєму дослідженні Франко оприлюднив не лише всі попередні зразки та версії пісень, а й чимало нових, власноруч зафіксованих матеріалів, здійснив фольклорний, мовний, історичний аналіз творів, прокоментував ставлення українського народу до угорської революції та її вождя.

Ключові слова: Іван Франко, західноукраїнський фольклор, Лайош Кошут, пісні, збирання, аналіз.

The article deals with the compilation and study of Western Ukrainian song folklore done by Ivan Franko about the leader of the Hungarian revolution of 1848–1849, Lajos Kossuth. In his research, Franko has published not only all previous illustrations and versions of songs, but a lot of new, personally recorded materials, has implemented folkloristic, linguistic, historical analysis of the works, commented on the attitude of the Ukrainian nation to the Hungarian revolution and its leader.

Key words: Ivan Franko, Western Ukrainian folklore, Lajos Kossuth, songs, compilation, analysis.

Відомо, що зацікавлення Івана Франка були дуже розлогими і часто поширювалися на інші народи, їх зв'язки з Україною. До них належать і угорці, історична доля яких тісно переплелася з українцями західних земель. Відомо, що Франко з групою однодумців, галицької інтелігенції (М. Павлик, О. Терлецький, В. Гнатюк та ін.) у журналі «Житє і слово» виступив з «Протестом галицьких русинів проти мадярського тисячоліття» («І ми в Європі»), де вони засудили політику мадяризації і зневагу до мови й культури українського населення тогочасної Угорської Русі, що в першу чергу позначилося на інтелігенції, яка соромиться рідної мови і цурається рідного народу [3].

Відомо, що Франко поряд з багатьма іншим мовами володів і угорською, він цікавився творчістю угорських письменників Віктора Ракоші і Кальмана Міксата, переклав їх оповідання українською мовою. Свідченням зацікавлення Франка угорською історією та народними переказами стало його дослідження «Угорська національна сага», в якому він студіює латинську хроніку Аноніма «Діяння угорців» з XII, безіменного нотаря короля Бели III, що зацікавила його у сув'язі з описаними там контактами угорців із русичами, іншими слов'янами в час здобування батьківщини, а також подає віршовану переробку саги з трьох

частин про угорського вождя кінця IX століття Альмоша (Альма). Відомо, що Анонім спирався переважно на усну традицію, народні перекази та легенди.

Франко, як історик і фольклорист цікавився також пізнішими подіями, зокрема вагомим є його внесок у вивчення західноукраїнського фольклору про резонансні в історії події угорської революції 1848–1849 рр. і її вождя Лайоша Кошута. Революція в Угорщині, що входила до складу Австрійської імперії, мала на меті встановлення демократичних прав і свобод, ліквідацію феодальних пережитків, передусім в аграрних відносинах, а також досягнення національної незалежності Угорщини. Її рушійною силою було середнє дворянство й міська інтелігенція. Упродовж революції було проведено корінні перетворення соціально-політичного устрою, проголошена незалежність від Габсбургів. Однак 1849 року вона була придушена завдяки діям австрійської армії, антиугорським повстанням нацменшин і участі в ній на прохання віденського двору російських військових сил.

Революція під проводом Кошута викликала піднесення національно-визвольного руху народних мас Закарпаття. На початку повстання на заклик угорського уряду тут почали створюватися збройні сили нових органів влади – загони національної гвардії, до складу яких упродовж квітня-червня 1848 р. вступили тисячі селян, ремісників, дрібних торговців, студенти та ін. Однак заходи уряду Кошута, спрямовані проти селянства і, певною мірою, нацменшин, позбавили його підтримки широких народних мас, зокрема слов'ян. Тому вже восени 1848 р. селяни чинили опір мобілізації. Імператор Франц-Йосиф I, наляканий революцією, звернувся по допомогу до царя Миколи I, який у червні 1848 р. прислав для придушення 200-тисячну армію під командуванням генерала Паскевича, яку закарпатці зустріли довірливо. Революція завершилася капітуляцією угорців. Кошут утік спершу до Туреччини, а потім перебрався до Англії.

Незважаючи на жорстокі репресії та згортання реформ після поразки революції, вона відіграла колосальну роль в історії країни. Економічні перетворення стали поштовхом до бурхливого капіталістичного розвитку країни. Демократичні завоювання та національний підйом угорської революції згодом привели країну до здобуття суверенітету й трансформації імперії 1867 року в двоєдину Австро-Угорську монархію з незалежним парламентом.

Тому Лайош Кошут та інші лідери революції стали національними угорськими героями, що віддзеркалилося й у фольклорі. Події 1848 року, а також образ Кошута знаходимо не лише в угорських народних піснях, а й у прозових жанрах, казках, переказах, прислів'ях, приказках. Хоч про який би жанр йшлося, Кошут завжди постає в ньому як возвеличений національний герой, який звільнює угорський народ від «іга рабства» і бореться за національну незалежність [14].

Усна традиція про визвольну війну збереглася також у народів Австро-Угорської імперії, зокрема у словаків, румунів, сербів, серед них своєрідним є фольклор українців. Окрім пісень про Кошута, складено й перекази про події визвольної війни. Кошутівський фольклор зафіксовано не лише в Закарпатті, частково на Буковині, а також у Галичині, де 1849 р. уряд наказав стерегти проходи через гори, щоб через них не прорвалося угорсько-польське військо в Галичину. Про це йдеться в записаній Франком пісні:

Тысарь письма розсилаєт помижи Руснаки,

Шьоби собі свої села добре вартувати.

Аби собі дубелтові варті уложити;

Та бо тысарь воєська віслав Веньгра пригрозити [11, с. 464].

На його думку, пісні могли складатися й солдатами. У війську, що воювало з угорцями, було кілька галицьких полків і серед них Пармський.

У розлозі до дослідженні «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)» (1881) М. Драгоманов здійснив аналіз пісень цього часу з акцентом на соціальних та політичних моментах, зокрема західноукраїнських пісень про революцію 1848 р. та панщину. У кінці XIX століття пісні ці записував І. Франко. У своїй статті «Кошут і Кошутська війна» [11, с. 461–477] він вміщує варіанти творів із записів Я. Головацького, М. Врабеля, М. Драгоманова та свої власні, переважно з Галичини. Серед наведених зразків він виокремлює зразки з мотивом військової допомоги Росії Австрії в придушенні повстання, оскільки вони були найпопулярнішими, про що говорить кількість їх варіантів. Так, лише Франко записав їх 12 (разом із варіантами 21 текст).

По слідах Франка угорською мовою пише дослідження Г. Стрипський [15, р. 157–162, 243–248, 299–307], де він згадує його статтю, а також збірки Врабеля, Драгоманова та ін., де вміщено пісні про Кошута, й додає власні записи, зроблені серед українців історичної Угорщини, у межах сучасного Закарпаття та Галичини. Погляди цих пісень, розуміння подій не відрізняються. Порівнюючи їх різні варіанти, записані в різних регіонах, Стрипський доходить висновку, що пісні закарпатських українців за ритмомелодичними, художніми особливостями більш близькі до угорських, ніж пісні українців західних та східних областей.

Український фольклор про Кошута на основі згаданих видань розглядали також О. Сабо, а згодом Д. Ортутаї. Віддзеркалення визвольної війни в українському фольклорі цікавить сучасну угорську дослідницю І. Крізу [5, с. 89–98]. Вона розглянула два великі тематичні цикли пісень: 1. протистояння Габсбургів і угорців; 2. цар-визволитель. Симпатії до російського царя на противагу Кошутіві Кріза пояснює російською пропагандою, її поширенням через лубкові та ін. видання. З українських дослідників цими питаннями цікавилися В. Мельник, І. Сенько, Л. Мушкетик [6 ; 7 ; 8].

У піснях українців-русинів ставлення до Кошута є неоднозначним, суперечливим. М. Костомаров писав: «Народное сердце бывает своенравно неудоборазгаданно в сочувствии к личностям, о которых сохраняется доброе воспоминание в народной массе» [4, с. 128]. З одного боку, з Кошутом пов'язані надії на визволення, свободу, народ співчуває його поразці, з іншого – висловлюються антиугорські настрої, простий люд не підтримує Кошута.

Заслугою Івана Франка у вивченні кошутівського фольклору є не лише подача значного, невідомого чи маловідомого пісенного матеріалу – надто галицького, і його інтерпретація, пояснення незрозумілих місць, історичної ситуації в регіоні тощо. Він подає також фольклорний, мовний аналіз, адже самі він чудово знав не лише галицький, а й закарпатський фольклор, літературу і культуру, вивчав давні пам'ятки карпаторуського письменства, апокрифи, легенди, пісні.

У піснях про Кошута звучать мотиви народних рекрутських та вояцьких пісень, які ввійшли в авторські пісні самих солдат. Так, І. Франко відшукав пісню, складену в полку Нассау, що брав участь у війні, і надруковану в «Зорі Галицькій» (1850 р., ч. 24 з д. 25 марта). У тексті прославляється австрійська воячина, переможне просування військ, звучать мілітаристські настрої. Однак і в ці твори ввійшли рядки, позначені суто народними засобами змалювання війни і трагічної загибелі в чужій країні, що дисгармоніюють з двома останніми:

«Не одного з наших хлопців мама не зобаче,
Бо він лежить в чужій землі, вона дома плаче.
Котриј остав, тому жити, кожда донька знаје:
Хто уміје врага бити, перше право маје» [11, с. 468].

Друга пісня, подана І. Франком, є, по суті, пісню-хронікою, що від імені хлопця-рекрута подає перебіг подій, починаючи від насильного забирання селянина до армії, так, його з іншими рекрутами «імили як курей», далі погнали до Яблонова, потім під Коморно, не давали ні їсти ні пити. Далі з'являється Кошут, питає, чи будуть хлопці приставати до них. Ті відповідають, мовляв, як дасте їсти, то будемо. Наступні рядки відбивають страх новобранця перед угорцями, які справді жорстоко карали селян за ухилення від мобілізації, військових повинностей:

Ой як же нас, побратиму, Кошут ізлапаје,
Еј то то нас, товаришку, на мак порубаје! [11, с. 469].

До пісні ввійшло чимало народних стереотипів, формул-кліше в змалюванні реалій солдатського життя та почувань. Це й туга рекрута за матір'ю, уявна розмова з нею, мати мліє, почувши про відхід сина, ставлення до самої «лапанки», що нагадує ловлю курей. Як і в інших піснях цього типу, рекрут бесідує з «єдноралом» (генералом) про свою долю, хлопці плачуть від туги й фізичних мук. Їм далекі інтереси цієї війни, чужі вояцька бравура і побут, вони служитимуть, аби було що їсти, та краще рідного дому для них немає нічого:

...Ој посьїу пшениченьку, зродила солома
Кілько-м ходив з товаришем, то найліпше дома.

(зап. в Космачі, Бучинський повіт в 1867 р.). [Там само].

У багатьох варіантах збереглася найпопулярніша пісня про Кошута, її основні мотиви: наляканий цісар просить допомоги в царя, прихід російського війська в Угорщину, облога і взяття Комарно, капітуляція угорців та втеча Кошута. Драгоманов цитує кілька варіантів, 12 подає Франко, деякі з них перегукуються. До пісні з плином часу долучилися нові мотиви, історичні постаті тощо. Франко писав: «Натурально, що при такій популярності пісня ся в різних часах і в різних сторонах улягла різним переробкам: до неї приточували тут одно, там друге, викидали або забували одні куплети і доробляли нові, а в кінці головну єї основу перенешено на інші, пізніші факти, зовсім на розріз з історичною правдою» [Там само, с. 470]. Твір належить до напівавторських творів, які ввійшли до репертуару народних співаків. Ці тексти окрім усного шляху могли поширюватися через лубкові та інші видання.

Головною подією в пісні є прихід царського війська, що так пояснює І.Франко: «Кошут і його диктаторська діяльність не находять в народі нашим симпатії і пісні ними не дуже подрібно займаються, звертаючи натомість головну увагу на саме побороне угорського повстання при помочи російського війська. Сей факт, що цар російський вислав велике військо на поміч нашому цісареві, сам перехід його війська через наш край і пам'ятна битва під Коморном, властиве під Мішкольцем 25 іюля, отсе головні епізоди тої невеличкої епопеї, що в устах нашого народу зложилася довкола особи Кошута» [Там само, с. 462].

Пісня написана коломийковим розміром, типовими народнопісенними зворотами передано переляк і переживання цісаря – він сидить і думку гадає, не хоче ні їсти, ні пити, «не приймає трунок», не може сидіти, а потому пише листа до москаля, *муска* (московського) царя з проханням допомоги: «іди на ратунок!». «Бо міні си збунтувала всьа моја держава, – жик ти міні не поможеш, то буде неслава» [Там само, с. 476].

Цар згоджується допомогти і далі хвалькувато каже, мовляв, до обїду він поб'є Венгерщину: «Та як зішлю на долину кінноту, піхоту/ То від рана до обїду зроблю з них болото». Гіперболічно передано й сили російської армії. Так, Москаль нагнав війська, як чорної храми, військ три мільйони (насправді 200 тисяч). Далі йдеться про облогу міста, «файного, ладного міста» Комарно, яке міг розбити «лиш москаль Никола». В іншому варіанті побиття угорців асоціюється з селянськими заняттями: «Ој повіјав бујниј вітер ја з гору, ја з гору; То так вібив Москаль Веньгра, як ціпом солому» [Там само, с. 461].

Кошут на знак капітуляції виносить білу фану – прапор. Народнорозмовним стилем він звертається до супротивників: «А даруйте, люди добрі» і хоче задобрити їх вином – пропонує бутельку, бочку вина.

Кошута, який п'є вино, подибуємо і в угорських піснях. Стереотипними заперечно-стверджувальними фольклорними конструкціями виражено відповідь: «Ми не прийшли, ти Кошуте, твоє віно пити, / А прийшли-сми, ти Кошуте, твоє жите взіти». Кошут лякається і тікає як вевюрка (білка), як курка. Принагідно висловлюються антитурецькі настрої.

В інших версіях пісні назви міст перекинуті й замість угорців / венгрів діють поляки чи турки, цар навіть замінюється Москалем. На воєнні епізоди з часом нагромаджуються інші, пізніші події, що є ближчими і вагомішими для людей, так, зокрема додаються події польського повстання 1863–1864 рр., мотиви про панщину тощо. Історичні персонажі міняються місцями, а то й просто лише згадуються без будь-яких пояснень тощо. До історичних подій долучено згадки про панщину.

У збірці Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» [1/III, с. 4] є пісня, де після змалювання «Москалевої помочи» і втечі Кошута йдуть наступні рядки:

А модемсе, люде, Богу, шо чес, шо година,
А Царь паньчину здаровав, абых не робили.
А я файно розказую, люде Праославны,
Ой а где се нам заділи всі гаразды давны?
Ой а єкій світ великій та й велика Цара,
Нема никде кавал земли, абы дармовала.
Ой упало, добры люде, до рук писмо зночи,
Доки не мут є читати, не знат в котром боці.
Мы урбарію подаймо, оплату худобну,
Грунт и хату оплатім, та сидім при дому.
От только нам вод Тісаря Царского побору,
А єк злодій украв єрча вод шестдесят дробу.
Єк у газды злодій украв, не велика шкода,
А вже ит нам подступаєт тысяча Петрова;
Єк бы мы се уступили в тысечу Петрову,
От так бы мы всі выгибли, єк лист вод морозу;
Листок вод морозу, а попел вод вітру,
Єка в сем чесі настала ненависть по світу!...

Потому йдеться про відміну панщини, урбар¹, про те, що селяни сидять дома, самі оплачують податки. Далі слідує популярний у фольклорі мотив правди і неправди, кінця світу і перемоги правди, який в окремій розвідці проаналізував І. Франко [12, с. 297], де він пояснює не зовсім зрозумілий вираз про «тысячу Петрову». Це легенда про «тысячу

¹ Урбар, урбаріум, урбарій – юридичний документ, що регулював відносини між поміщиками і кріпаками.

Петрову», тобто восьму тисячу, яку буцімто випросив для людського роду св. Петро в хвилі, коли після сьомої тисячі мав уже наступити кінець світу. Віра в те, що світ має стояти від сотворення до кінця 7 тисяч літ, тобто стільки днів тривало його творення, властива численним святим книгам та апокрифам, які відомі також у Галичині та Угорській Русі.

Інша популярна народна пісня, з численними варіантами, навпаки, сповнена співчуттям до Кошута, який змушений тікати з країни:

Сидит Кошут, сидит
На високой драбині,
Пише листы, пише,
По Угорської Країні.

Ци на жалость, на жалость,
Ци на вельки зармуток;
Шкода, Боже, шкода,
Сесь Кошутів вербунок!

Кошуте, Кошуте!
На што нас вербуєшь?
Мало машь пінязи,
Чім нас выгодуєшь?

Шкода, Боже, шкода,
И Кошута самого,
Што вон утек, што утек,
Из *орсагу* своего! [I/III, с. 132].

Пісня складена на Угорській Русі. Франко та Стрипський вважають, що її вірш за ритмомелодикою зближений більше до словацького, ніж до галицько-руського. До даної пісні Франко робить заувагу, що це більше жіноцька пісня, а не вояцька», тобто лірична пісня. Важко згодитися з думкою Стрипського про те, що кошутівські пісні створювалися лише на Закарпатті й запозичувалися галичанами, адже більшість пісень було записано саме на останній території і є рівноцінними варіантами закарпатських.

В інших варіантах, поданих І. Франком та Г. Стрипським, натрапляємо на продовження мотиву осиротілих Кошутівих дітей, його сім'ї. Очевидно, це рецепції угорських творів про блукання Кошута, втрату ним батьківщини, безпритульність на чужині тощо. Адже відомо, що вождь по революції назавжди залишився за межами краю, не в змозі повернутися додому, й вів там активну діяльність. Образ бездомного, сповненого туги за своєю країною Кошута з'являється також в угорській лубочній літературі, однак у позитивному трактуванні. Кошут тут пише листи, посилає звістки. Паралелі даної пісні в Угорщині невідомі:

На кошуцькій горі червена застава,

Буде там висіла Кошутова глава.
Кошуте, Кошуте...
Кошутів діти, чого ви плачете?
Згубив Кошут шапку*, де ви її знайдете?
Кошутова пань ходить по жебраньу,
А Кошут добрий пан шиє торби на ньую.
Кошутова пань дуже зголодніла,
По кавалок хліба руку витягала.

**то ніби коруну венгерську, шчо крільом не зістав* (прим. співака)
(запис. в Комарні, Руденького пов. від Федька Парухи М. Єндик)

[11, с. 466–467].

Франко, як справжній фахівець, подає паспортизацію пісень, фіксує й зауваги співака, розуміючи, що виконавство, як і контекст творення є дуже важливими характеристиками пісенної творчості. Це, зокрема, заувага співака, де Кошут символічно «згубив шапку», тобто не став правителем. Інші варіанти:

...Кошуте, Кошуте, не удавай пана,
Бо твоја гвардіја всьуда розшарпана.
Кошутова жінка сьїдит засмучена,
Зі своїми дітьми в невольу втручена
(З рукописної збірки, зап. у стрийських горах) [Там само, с. 468]
Початок пісні перегукується з наступними рядками:

...Шибениця нова вже стоїть готова,
Буде там висіла Кошутова глова.

І. Криза свідчить, що цей текст латинськими літерами польським правописом 1849 р. поширився серед русинів, була навіть його німецькомовна версія [5, с. 96]. І.Франко наводить подібну польську пісню, що є, очевидно, запозиченням:

Szubieniczka nowa stoi już gotowa
Będzie na niej wisieć Koszutowa głowa. [11, с. 467].

Отже, український фольклор про Лайоша Кошута репрезентований народними піснями та переказами й відтворює основні моменти визвольної війни – мобілізацію місцевого населення, його боротьбу за свободу, прихід російської армії та поразку, капітуляцію та втечу Кошута тощо, а також таке насущне для селян питання, як ліквідація панщини, яку він пов'язує з Кошутом чи з цісарем. Внесок Франка у збирання та вивчення кошутівського фольклору був доволі вагомим. У своїй праці він опублікував відомі раніше і записані власноруч, переважно галицькі версії пісень, дослідив їх, прокоментував, пояснив малозрозумілі місця, продемонстрував гарне знання історії, мови та фольклору регіону.

Джерела та література

1. Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Москва : Университетская типография, 1878. – Т. I–III.

2. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Женева : Печатня «работника» і «громади», 1881. – 133 с.
3. І ми в Європі (протест галицьких русинів проти малярського тисячоліття) // Житє і слово. – 1896. – кн.1. – С. 6–17.
4. Костомаров М. І. Малороссийские народные предания и рассказы // Русская старина. – 1877. – № 5. – С. 120–129.
5. Кріза І. Угорська визвольна війна у фольклорі українців-русинів// НТЕ. – 2006. – № 4. – С. 89–98.
6. Мельник В. М. Історія Закарпаття в усних переказах та історичних піснях. – Л.: вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 226 с.
7. Мушкетик Л. Г. Фольклор українсько-угорського порубіжжя. – К. : Український письменник. – 2013. – 496 с.
8. Сенько І. Історичні події Угорщини в усній традиції українців Закарпаття // Acta Hungarica. – 1992. – Вип. III. – С. 84–88.
9. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / упор. О. І. Дей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 290 с.
10. Франко І. Карпаторуська література 17–18 віків // ЗНТШ. – 1900. – Т. 37. – С. 1–91; Т. 38. – С. 1–160.
11. Франко І. Кошут і Кошутська війна // Житє і слово. – 1894. – Т. I. – С. 461–477.
12. Франко І. Я. Пісня про Правду і неправду // Франко І. Твори : У 50 т. – К : Наукова думка, 1986. – Т. 43. – С. 280–355.
13. Франко І. Твори: У 50 т. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
14. Ortutay Gy. Kossuth Lajos a magyar nép hagyományban // Ethnographia. – 1952. – 63. – P. 263–307.
15. Sztripszky H. Kossuth Lajos a ruthén népköltészetben // Ethnographia. – 1907. – 18. – P. 157–162, 243–248, 299–307.